

GAZZÂLÎ'NİN ŞÜPHE METODU* Al-Ghazali's Method of Doubt

Sobhi RAYAN**

Çeviren: Fatmanur CERAN***

GİRİŞ

Gazzâlî, otobiyografisi olarak kabul edilen *el-Munkız mine'd-Dalâl* adlı eserinde şüphe konusunu ele almaktadır. Gazzâlî burada entelektüel gelişimini ve hakikati arama metodunu açıklamakta, içinde bulunduğu dönemde İslam toplumunda mevcut olan çeşitli doktrinleri incelemektedir. Bu doktrinler kelam, felsefe, bâtnîlik ve tasavvufun ibarettir. Yine söz konusu eser, Gazzâlî'nin bu alandaki deneyimlerini ve epistemolojik eleştirilerini kısa bir şekilde izah etmektedir.

el-Munkız'ı, Gazzâlî'nin hakikati arama metodunu açıklayan bir eser olarak düşünmek mümkündür. Gazzali bu eseri, hayatının son yıllarında (1105-1106) hakikat arayışının birer parçası niteliğindeki eserlerinin çoğunu yazdıktan sonra kaleme almıştır. Bununla birlikte kitabın başlığı, onun özel bir metoda giriş olduğunu ifade etmektedir. Böylece bir kimse söz konusu metodu benimseyip uygularsa, bu metot o kimseyi dalaletten kurtarıp hidayete ulaştırabilir.

Gazzâlî'nin, kendiyile hakikate ulaşmanın mümkün olduğu bir araştırma yöntemi ve düşünce metodu olarak şüphe konusunu ortaya çıkarması tesadüfi değildir. Bu argümanı güçlendiren şey, Gazzâlî'nin tasavvufa yönelmeden önce kelamla ilgilendiği dönem boyunca yaptığı çalışmadır. Yine bu dönemde o, Batıniyye ve filozofların fikirleri gibi o zaman mevcut olan yaygın düşünceleri çokça eleştirmektedir. Şüphe, onun hayatında yeni bir durum olmayıp

---

* Sobhi RAYAN tarafından kaleme alınan bu yazı *Al-Ghazali's Method of Doubt* adıyla *Middle East Studies Association Bulletin* (Vol. 38, No. 2, December 2004, pp. 162-173) içinde yayınlanmıştır.

** Haifa University.

*** Arş. Gör., SDÜ İlahiyat Fakültesi Kelam ABD

gençliğinden hakikate ulaştığı döneme kadar entelektüel gelişimiyle birlikte var olmuştur. Gazzâlî başından beri araştırmasının amacının kesin bilgi elde etmek olduğuna işaret etmiş ve bu durum, onu bilinen doktrinleri tekrar gözden geçirmeye ve eleştirmeye zorlamıştır.

İslam felsefesi araştırmacılarının çoğu Gazzâlî'nin şüphesini, onun Bağdat'ta geçirdiği dönemde (1095) içine düştüğü fikrî bir bunalım olarak görmektedir. Bu araştırmacılardan bazıları şüphenin zihinsel¹ veya organik (doğuştan gelen) sinirsel bir hastalık² ya da Batıniyye'nin politik tehditlerinden kaynaklanan bir korku hastalığı³ olduğunu iddia etmiş, bazıları, Gazzâlî'nin art arda şüphe evreleri geçirmedeğini, bunun yalnızca basit bir zihin oyunu olduğunu ileri sürmüştür,⁴ bazı araştırmacılar ise, Gazzâlî'nin birtakım konulardan şüphe ettiğine inanmıştır. Sözü edilen bu konular bir çözüm ve çıkış yolu gerektiren şüphe krizinin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu yüzden onların araştırmaları şüphe edilen konular üzerinde yoğunlaşmıştır.

Gazzâlî kesinliği aramış fakat bunun dinde ve felsefede olmadığını görmüştür. Sonuç olarak o, hayatının sonuna kadar şüphesini gizlemiştir.⁵ Yine Gazzâlî, dini savunabilmek için akıldan şüphe etmiştir.⁶ Onun şüphesi, önce taklit, sonra duyular, son olarak da akıl yoluyla edinilen bilgiyle başlamıştır. Fakat Gazzâlî, Tanrı, peygamber ve kıyamet günü gibi dinî prensiplerden şüphe etmemiştir.⁷ O, önce dinden, sonra duyulardan ve daha sonra akıldan şüphe etmeye başlamıştır.⁸ Sonunda Gazzâlî'nin şüpheciliği, hem kelamın hem de felsefenin aleyhine dönmüştür.⁹ -Bu şüphe iki temel doktrin olan tevhid ve nübüvveti değil, birbiriyle çelişen İslamî yorumları kapsamaktadır.¹⁰ Bu yaklaşımların aksine, biz şüphenin belli bir içerik problemi değil, biçimsel bir problem olduğunu iddia ediyoruz. Şüphe, düşüncenin 'içeriği'ne değil 'metodu'na ilişkindir ki bu metod içeriği incelemeye ve kesinliğe ulaşmaya çalışır.

¹ Will Durant, *The Story of Civilization: The Age of Faith* (New York, 1950), c.4, s.331.

² Umar Farruk., "Rujua' Alghazali Lilyagen" *Abu Hamid al-Ghazali: In Memory of The 9th Century of his Birth* (Şam, 1961), s.311.

³ Aref Tamir, *al-Ghazali* (Londra, 1987), s.58.

⁴ A. Carra de Vaux, *al-Ghazali*, çev: A'adil Za'ter (Kahire, 1959), s.48-49.

⁵ Najeb Makhul, *al-Ghazali wa Ibn Rushd* (Beyrut, 1962), s.20.

⁶ Jamel Saliba and Kamil Ayyad, in their Introduction to the *al-Ghazali min al-Dalal* (Beyrut, ty.), s.22.

⁷ Mahmud Zakzuk, *Almanhug Alfalsafi bain al-Gghazali wa Descartes* (Kahire, 1997), s.76.

⁸ Sulayman Dunya, *al-Hakeka fi Nzar al-Ghazali* (Kahire, 1965), s.26-31.

⁹ W. Montgomery Watt, *Muslim Intellectual, A Study of al-Ghazali* (Edinburgh, 1963), s.53.

¹⁰ Hamid Algar, *Imam Abu Hamid Ghazali* (Oneonta, New York, 2001), s.16.

Bu makalede, Gazzâlî tarafından ileri sürülen şüphe teorisini analiz etmekle birlikte onun 'şüphe'sinin entelektüel bir metot ve eleştirel bir düşünce yöntemi olduğunu göstermeye çalışıyoruz. Bu yöntem bilgiyi yanlışlardan ve karışık olmaktan arındırmayı, eşyanın hakikatini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bize göre şüphe, Gazzâlî'nin kabul ettiği gibi bilgi kaynaklarının yeniden incelenmesi ve eleştirilmesidir. Ayrıca şüphe toplumsal ve epistemolojik algıda kesin olarak doğru kabul edilen bilginin eleştirel bir yaklaşımla yeniden düşünülmesidir. Şüphe, içerikten ziyade düşünce sürecine yönelik bir metottur. Aslında bu, içeriğin biçime yeniden dönüş sürecidir.

Şüphenin bir araştırma metodu olduğu iddiası, Osman Bakar dahil çoğu araştırmacının düşüncesiyle çelişmektedir:

"*el-Munkız mine'd-Dalâl* eserinin genel ruhu, Gazzâlî'nin hakikati araştırma aracı olarak şüphe metodunu savunduğu fikrini desteklememektedir. Biz güçlü bir şekilde inanıyoruz ki tasavvuf, Gazzâlî'nin, akli eleştiren ve onun ötesindeki bir durumun varlığını doğrulayan epistemolojik bunalıma ulaşmasında belirleyici bir rol oynar. Şüphe bir zihin faaliyeti ile değil, tanrısal bir ışık ile sona erer."¹¹

Biz, bu iddianın aksini kanıtlamaya ve Gazzâlî'nin ileri sürdüğü gibi şüphe konusunu anlamaya katkı sağlayan yeni bir inceleme sunmaya çalışıyoruz. Bu ise, şüphe konusunu iki farklı düzeyde incelemeyi gerektirir: Diyalektik ve epistemolojik.

Diyalektik Şüphe

Gazzâlî, kendi kültürel ve entelektüel çevresinde fikrî doktrinlerin çoğunluğunu ve ihtilaflarını genç yaşta fark etmiştir.¹² O, bunu 'içinde çoğu kişinin boğulduğu, çok azının hayatta kaldığı ve her grubun, hayatta kalanın kendileri olduğunu iddia ettiği derin bir deniz' olarak tanımlar.¹³ Bu farklılıklar Gazzâlî'yi çeşitli entelektüel doktrinlerin sınırlarını anlamak ve doğru olanı yanlıştan ayırabilmek için bu doktrinler üzerinde çalışmaya ve onları tartışmaya sevk etmiştir.¹⁴ O, belirli bir doktrine karşı meydana gelen fikrî eğilimin çalışma ve araştırmadan değil taklitten kaynaklandığını anlamıştır: "Çocukluğumda, Hristiyan olmaktan başka tercihi olmayan Hristiyan çocukları, Yahudi olmaktan başka bir yaşama sahip olmayan Yahudi çocukları ve İslam'a göre yetişen Müslüman çocukları gördüğüm zaman taklit bağından ve geleneksel inançlardan

¹¹ Osman Bakar, "The Meaning and Significance of Doubt in al-Ghazali's Philosophy", *The Islamic Quarterly* 146 (1986): s.38-39.

¹² Bu dönem, Batıniyye, Felsefe, Tasavvuf ve Kelam gibi çeşitli dinî tercihler ve entelektüel doktrinler tarafından karakterize edilmiştir.

¹³ Gazzâlî, *al-Munqidh min al-Dalal wa al-Musil ila al-'Izzati wa al-Jalal*, ed. By Ali Abu Milhem (Beirut, 1993), s.18.

¹⁴ Gazzâlî, *age*, s.18.

kurtuldum.”¹⁵ Gazzâlî bu sonuca ulaşınca hakikat araştırmasının başlangıcı için temel oluşturan sezgisel ve kendiliğinden bir hakikati aramaya başlamıştır.¹⁶

Söz konusu geleneksel inançlar, anne-baba ve öğretmenlerden taklit yoluyla elde edilir. Taklit ise bağımsız düşünmeyi ve hakikate ulaşmayı amaçlayan bir araştırmaya muhaliftir. Bununla ilgili olarak Gazzâlî'nin, öğrencilerinden birine şu şekilde tavsiye ettiğini görürüz: “Doktrinlere bağlanmaktan sakın! Seni belli bir yola yönlendiren liderini taklit eden kör biri gibi olma! Halbuki liderinin dışında seni uyaran binlerce insan vardır. Onlar da liderin seni saptırdığını ve doğru yoldan ayırdığını söylerler. Sonunda liderinin sana zulmettiğini anlayacaksın. Bağımsızlık dışında kurtuluş yoktur.”¹⁷ Bu, belli bir doktrini takip etmeksizin bireysel ve bağımsız bir şekilde hakikati aramak için yapılan açık bir çağrıdır ki doktrinler müntesiplerine, bütün hakikatlere sahip olduklarını söylemektedirler. Gazzâlî burada doğru düşünme metodunun önemini ve taklidin çöküşünü vurgulamaktadır:

Hakikati araştıran birisi bağımsız olmalı, belirli bir mezhebe bağlanmamalı ve bu mezheplere olan fanatizmi bırakarak taklit maskesini kaldırmalıdır. Eğer mezheplere yönelik fanatizm kişiyi alt ederse ve o, gönlünde diğerleri için hiçbir yer ayırmamışsa bu, onun için bir kelepçe ve maske haline gelir. Dolayısıyla hakikati arayan birinin belirli bir mezhebe bağlı olmaması şarttır. Hakikatin yalnızca bir doktrinle bilinmesi, mukallidin fanatizm eğilimini tetiklemektedir. Böylelikle bu durum, onun hakikati görmesini, doğru ile yanlış ayırt etmesini zorlaştırmaktadır. Çünkü o, ait olduğu entelektüel çevrenin dışındaki hakikati göremez, hakikatin başka bir yerde olmasını reddeder ve yalnızca kendi etrafındaki hakikatin varlığına inanır.¹⁸

el-Munkız mine'd-Dalâl'de Gazzâlî, hakikati arama konusunda kişisel deneyimini anlatır. Bu, Gazzâlî'nin fikrî gelişiminin şahsi bir inceleme ve değerlendirmesi olarak düşünülebilir. Söz konusu değerlendirmenin önemi, onun fikrî gelişiminde kayda değer faktörlerden biri olan taklide karşı fikirlerini açıklamasında yatar. Gazzâlî'nin, tecrübesini anlatırken sık sık birinci tekil şahıs (ben) zamirini kullanması önemlidir. Hakikati ortaya çıkarma metodu her ne kadar ona özel olsa da her insan bunu tecrübe edebilir.

S. R. Shafaq, Gazzâlî'nin temel amacının şüpheyi açıklama ya da dinin kökenlerini araştırma olmayıp müspet bir tespit ve gerçek anlamda epistemolojik bir araştırma olduğunu söylemektedir. Bu araştırma, onun hakikat sevgisinin bir

¹⁵ Gazzâlî, age, s.18.

¹⁶ Gazzâlî, age, s.18.

¹⁷ Gazzâlî, *Mizan al-'Amal*, Introduction by Ali Abu Milhem (Beyrut, 1995), s.222.

¹⁸ Gazzâlî, *Ihya'a 'Ulum al-Din* (Beyrut, n.d.), c.3, s.75.

sonucudur. Şafaq, Gazzâlî'nin bilgiye susamış olduğunu ve hakikati elde etmeyi temel amaç edindiğini dile getirmektedir.¹⁹

Gazzâlî, fikirlerin öneminin, fikrin kendisinden kaynaklandığı sonucuna ulaşır. Hakikat, onu söyleyen kişinin kimliğine bakılmaksızın hakikat olarak kalır. Doktrinlerin ve taraftarlarının amacı hakikati aramaktır ve bu, onların hakikat için bir kriter olarak görülmediği anlamına gelir. Dolayısıyla insanın bilinç ve bilgi kazanımları kendi içinde kabul edilmiş olur ki bu, söz konusu doktrinlerin tarihî ve ideolojik değerlerine bakılmaksızın gerçeklerin aklî olarak değerlendirilmesinin temel ilkesini oluşturur. Bu ise, tüm ideolojik ve dogmatik bulguların (doctrinal symptoms) ötesinde, pratik olarak fikrin önemini ortaya koyar ve akabinde de onları teorik prensiplere dönüştürür.²⁰ Gazzâlî bunu, düşüncedeki geleneksel çerçevenin yıkımı ve diğer faktörlerden bağımsız bir şekilde özgür düşünceye yer veren nesnel materyalle (objective material) meşguliyet olarak görmektedir.

Gazzâlî'nin, taklidi reddederek özgür düşünceyi vurgulaması onun *ictihad* ilkesini savunmasında açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim Gazzâlî, hukuk ilmini mantık kuralları ve zannî ihtimal (idea of interior probability / al-ihtimaal al-thanni)²¹ fikrinin gelişimi üzerine kurmaya çalışmaktadır. Çünkü bu teori yaşamın sürekli değişimi düşüncesine dayanmaktadır. Böylece, düşünce hürriyeti ve ictihada duyulan sürekli bir ihtiyaçtan dolayı taklidin hiçbir anlamı olmayacaktır.

el-Munkız mine'd-Dalâl'de Gazzâlî tüm doktrin ve beşeri dinlerden önce bulunan ilk sezgisel kendiliğindenlik fikrini (original intuitive spontaneity) insanın yaratılışından gelen bir durum ya da ilk tahayyül (primary image) olarak tanıtmaktadır. Bu başlangıca dönüş, eşyanın hakikatini olduğu gibi ele almayı amaçlamaktadır. Fakat ideolojik ve dogmatik miras, insanı kendiliğinden (spontaneity) uzaklaştıran bir engel niteliğinde olduğu için insan bu kendiliğindenliğe ulaşamaz. Böylece Gazzâlî, hakikatin kendisini araştırmaya engel olduğu için taklid metodunu eleştirmektedir.

Gazzâlî, eşyanın hakikatine ulaşmak için 'gerçek bilgi'nin bilinmesi gerektiğine inanmaktadır. Ona göre 'kesin bilgi', şüphe olmaksızın ortaya çıkan, 'bilinen şey'dir. Onda hata ve vehim ihtimali olmadığı gibi bunun kalpte de yeri

¹⁹ S. R. Şafaq, "Some Abiding Teaching of al-Ghazali", *The Muslim World* XLIV (1954): s.44.

²⁰ Maitham al-Janabi, *al-Ghazali* (Şam, 1998), s.40.

²¹ Gazzâlî kişinin ictihâd yaparken kendi zannına uymakla memur olduğunu ve zannından dolayı kişinin hata etse bile muaheze olunmayacağını ifade etmektedir.(Çevirenin notu) Bu konu hakkında bkz. Gazzâlî, *el-Munkızu Mine'd-Dalâl*, çevr: Hilmi Güngör, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1948, s.35-36.

yoktur.²² Bu, Gazzâlî'nin kesin olmayan her türlü bilgiden şüphelendiği anlamına gelmektedir ve kesinlik, ona göre, eşyanın hakikati için bir ölçüdür. Bilginin, yalnızca herhangi bir şüphe ifadesi karşısında doğruyu kanıtladığı zaman hakikat olduğu düşünülür. Burada Gazzâlî, bilinen şeyin kabulü ile ilgili kesin bir kriter belirlemektedir. Aslında o, şüpheyi ya da hata yapma ihtimaline yer vermemekte, dalâlet karşısında mutlak bir kurtuluşu gerekli görmektedir.

Gazzâlî kesin bilginin mutlak kurtuluş ölçüsü olduğunu açıklamak için bir örnek verir: “Dalâletten kurtuluş, bir bakıma ‘kesinlik’le ilişkili olmalıdır. Şayet birisi hakikatin batıl olduğunu göstermek için taşı altına, sopayı da yılana dönüştürebileceğini iddia etse böylesi bir meydan okuma, hiçbir şüphe ve inkâra mahal vermeyecektir. Ben on sayısının üçten daha büyük olduğunu bilsem ve birisi bana ‘üç ondan daha büyüktür’ dese, bunun kanıtı olarak da sopayı bir yılana dönüştürebileceğini söylese ve bunu yapsa dahi bundan dolayı bilimden şüphe etmeyeceğimi anlarım ve onun, bunu yapabilmesine yalnızca şaşırım. Fakat bildiğim şeyden şüphe etmem.”²³ Bu yüzden her ne olursa olsun hiçbir kanıt kesin bilgi üzerindeki şüpheyi değiştiremez. ‘Sopayı yılana dönüştürme’ örneği somut bir delildir. Buna karşın biz, kesin bilgi örneğinin –on, üçten daha büyüktür– zihinsel/soyut bir örnek olduğunu görürüz. Söz konusu somut örnek, onunla aklî hükümden şüphe duyma ihtimalinin bulunduğu basit bir örnek değil, kesin bilgiyi boşa çıkarma ihtimalinin olduğu esaslı bir örnektir. Bu, Gazzâlî'nin aradığı kesin bilginin hiçbir şekilde şüphe edilemeyen mutlak bilgi düzeyinde olduğu anlamına gelir. Mutlak kurtuluş durumunda kesin bilgi, hakikati zorlu bir araştırma ile ortaya koyabilir ve duyular dünyasının dışında metafiziksel bir varsayım karşısında bile geçerli olabilir.

Duyular ve Akıldan Şüphe

Gazzâlî gerçek bilginin ölçüsünü belirlemekle birlikte taklid yoluyla elde ettiği bilginin bu ölçü karşısında geçerli olmadığını anlamış, edindiği bilgiyi duyularını ve aklını kullanarak test etmeye çalışmıştır. O, hakikat araştırmasına bilgi mertebelerinin ilki olan duyular dünyası ile başlamıştır. “Böylece, büyük bir gayretle mahsûsât ve zaruriyyât üzerinde düşünmeye başladım. Ardından da onlar hakkında şüpheyi düşmenin mümkün olup olmadığını anladım.”²⁴ diyen Gazzâlî duyularla ilgili şüphesini şu şekilde açıklamaktadır: “Duyulara nasıl güvenebilirim? Onların en kuvvetlisi görme duyusudur. Göz, gölgeye baktığı ve onun hareketsiz olduğunu gördüğü zaman orada hareket olmadığına hükmeder. Fakat daha sonra deney ve gözlemler onun hareket ettiğini anlarsın. Her ne kadar o, birdenbire olmasa da yavaş yavaş, zerre zerre hareket eder. O, ikinci bir hareketsiz olma haline sahip değildir. Yine yıldız bakarsın ve onu bir dinar büyüklüğünde görürsün. Fakat geometrik (hendesi) delil, onun dünyadan daha

²² Gazzâlî, *al-Munqidh min al-Dalal*, s.19.

²³ Gazzâlî, *age*, s.19.

²⁴ Gazzâlî, *age*, s.21.

büyük olduğunu gösterir. Bu ve bunun gibi örneklere görme duyusuyla hüküm verilir. Fakat bu hükme aklı hükümle kesin bir şekilde itiraz edilebilir. Dedim ki, büyük bir ihtimalle duyulara olan güven batıl oldu. O halde zarurî olan aklı hükümlerden başka güvenilecek bir şey de kalmadı.”²⁵

Gazzâlî, bazı durumlarda duyuların yanıltıcılığını fark ettikten sonra mahsûsâta olan güvenini kaybetmiştir. O, bu sanıyı aklın yanlış olduğuna hükmettiği duyular dünyasından örnekler vererek kanıtlamaya çalışmaktadır.

Duyu verilerini inceledikten, test ettikten ve bunlar hakkındaki şüphelerini açıkladıktan sonra Gazzâlî, duyular ve onların idrakinden daha gelişmiş bir bilgi mertebesi olarak düşünülen akıl verilerini incelemeye yönelmiştir. Bu veriler, duyulara ilişkin şeyler açısından doğru ile yanlış birbirinden ayırabilir. O, araştırmasında karşılaştığı zorluğu şu şekilde dile getirmektedir: “Muhtemelen aklın kavrayışının ardında başka bir idrak vardır. Eğer o açıklığa kavuşursa aklın duyuları yalanladığı gibi, o da aklı, verdiği hüküm açısından tekzip eder. Bu idrakin ortaya çıkmaması onun var olmadığını göstermez. Nefs bu soruya cevap vermede tereddüt etti ve onun uykudaki formuna dayanarak dedi ki: Rüyada bazı şeyler görmüyor musun, birtakım halleri hayal etmiyor musun ve onların sabit ve istikrarlı olduğuna inanmıyor musun? O durumda iken şüphelenmiyorsun sonra uyanıp hayal ettiğin ve inandığın şeyin başlangıcı veya sonucunun olmadığını görüyorsun. Uyanık olduğun zaman duyularınla veya aklınla içinde bulunduğun duruma nazaran doğru olduğuna inandığın her şey konusunda güven hissedebilirsin. Fakat belirli bir durum sana arız olabilir ki onun, senin uyanıklığına nispeti senin uyanıklığının uykuya nispetine benzer ve senin uyanıklığın ona nispetle bir uyku durumudur. Eğer bu durum arız olursa aklınla inandığın her şeyin, gerçeğin yerini tutmayan basit bir hayal olduğundan emin olabilirsin.”²⁶

Gazzâlî burada, aklın ötesinde bir mertebenin varlığından bahsetmektedir. Bu, akla göre daha gelişmiş ve aklı verileri yargılayan bir bilgi mertebesidir. Duyulardan ve onu kuşatan maddî dünyadan kurtulduğu zaman insanın bu mertebeye ulaşması mümkündür. Ayrıca insan buna öldükten sonra kendiliğinden de erişebilir. Fakat söz konusu mertebeye ulaşmak, ancak sufînin yaşadığı keşf ve ilham haliyle mümkündür. Keşf ve ilham ise, büyük bir zihni çaba veya soyut bir düşünce gerektirir ki bu tür bir düşünceyle duyuların fonksiyonunu en aza indirmek muhtemeldir.

Bilginin kaynağı üçtür; duyular, akıl ve akıl ötesi. Görünen o ki, duyular ile akıl arasındaki fark, akıl ile akıl ötesi arasındaki farka benzer. Bununla birlikte

²⁵ Gazzâlî, age, s.22.

²⁶ Gazzâlî, age, s.22.

duyular, akıl ve akıl ötesi birbirinden ayrılmaz; hatta bunlar arasında karşılıklı ve tamamlayıcı bir ilişki vardır. Gazzâlî aklın ötesindeki durumun varlığını, varlığın değişken olduğunu gösteren ‘uyku savı’ ile kanıtlamaya çalışır. İnsan varlığı bilir, duyuları ve aklıyla ona hüküm verir, bu bilgiden şüphelenmez ve onun kesin bilgi olduğunu düşünür. Diğer taraftan insan, bir rüya tecrübesi yaşadığı zaman rüya hali boyunca ondan şüphe etmeksizin gördüğü şeylere inanır. Fakat uyanıklık haline döndüğü zaman fikrini değiştirir. Dolayısıyla farklı durumlarla karşı karşıya kalınır ve bu durumların her biri, meydana geldiği zaman çerçevesinde gerçektir. Ayrıca her bir durum kendi kuralları çerçevesinde yargılanır.

Gazzâlî, aslında görünen gerçeğin yalnızca onun hakikati bağlamında bir gerçeklik olduğunu düşünür. Fakat onun gerçekliği uyku halinin gerçekliğine benzeyen başka bir hal ile ilişkili değildir. Biz bu durumu tecrübe ettiğimiz zaman akıl yoluyla elde ettiğimiz şeylerin gerçek olmayan yanılsamalardan ibaret olduğunu görürüz. Uyku esnasında insan rüya halinde olduğunu bilmez ve yalnız uyandıktan sonra onun farkına varır. Bunun yanı sıra insan aslında rüya gördüğünü bilmez. Fakat sonrasındaki hakikat durumu, bu gerçekliğin bir rüya olduğunu teyit eder. Bu şekilde, söz konusu kesinliğin hakikat yönünden bir teminat olmadığını söyleyebiliriz. Bu argüman duyuşal ve zihinsel meseleler için bir problem teşkil etmektedir. Gazzâlî, tüm beşerî bilgi kaynaklarından şüphe eder ki bu, bir bakıma hakikati elde etme ihtimalini imkânsız kılmaya da zor bir hedef haline getirir. Gazzâlî çok zor bir aşamaya ulaşmıştır. O, evrende var olan her şeyi kapsayan şüphe fikri için bir çözüm bulamamış ve hem varlıkla hem de bilgiyle ilgili şeylerden şüphelenmiştir. Çünkü Gazzâlî, bizim gerçekte var olan şeylerin hakikatini ve kendi hakikatimizi bilip bilemeyeceğimiz ve eğer biliyorsak nasıl bildiğimiz sorusunu ele almaktadır.

Gazzâlî duyular ve akıl hakkındaki şüphelerinden dolayı ağır bir bunalıma girmiş ve bu durumu şu şekilde açıklamıştır: “Söz ve yazı sebebiyle değil durumum itibarıyla safsata mezhebine saplanmakla birlikte bu hastalık çok şiddetliydi ve iki ay sürdü.”²⁷ Bu aşama şüphenin zirvesi olarak görülmektedir ki bu şüphe onun vücudu üzerinde büyük etkisi olan bir hastalığa benzetilmektedir. Sözü edilen aşamayı varlıkla ilgili bir şüphe olarak düşünmek mümkündür.

Gazzâlî söz konusu bunalımdan kurtulmayı denemiş fakat çabası fayda vermemiştir. Temel bilimlere (primary science) dayanan deliller haricinde onun şüphesine cevap bulmak mümkün değildir. Gazzâlî, daha fazla bir kesinliğe götürecek bir aksiyoma ihtiyaç duymuştur. Fakat bu bilimler de şüphelidir. Dolayısıyla bunlar şüpheden kurtulmak için bir dayanak niteliğinde değildir. Bu durum, beşerî bilginin, üzerine inşa edilebileceği harici bir unsurun müdahalesini gerektirmektedir. Çünkü tabii akıl, beşerî bilginin kesinliğine teminat vermede

²⁷ Gazzâlî, age, s.22.

yetersizdir. Burada Gazzâlî, şüphe bunalımından onu kurtaran 'ilahi nur'u keşfeder: "Allah beni bu hastalıktan kurtardı ve nefsim, sağlığına ve itidale döndü. Zarurî bilgiler kesinlik ve güvenilirliği açısından kabul edilebilir oldu. Fakat bu, birtakım delil ve kelime tertibinin bir sonucu değil, Allah'ın tüm bilgilerin anahtarı olan bu nuru atmasının bir sonucudur. Keşfin delillere bağlı olduğunu düşünenler hatalıdır. Onlar, böyle düşünerek Allah'ın rahmetini daraltmış olurlar."²⁸

'İlahi nur' önemli olduğu halde Gazzâlî onu detaylı bir şekilde tanımlamaz veya açıklamaz. Fakat şu anlaşılmaktadır ki, bu nur akılla bir çelişki içinde olmadığı gibi aklî de değildir. Diğer taraftan akli problemlerde hakikate ulaştırması ve zihinsel aksiyomların kesinliğini güçlendirmesi bakımından onun akli olmadığını söylemek de imkansızdır.

Gazzâlî zihinsel aksiyomlarla (intellectual axioms) ilgilenmenin zorluğunu açıklar. Çünkü o, zorunlu olarak vardır. Fakat mantıkî aksiyomun (logic of axioms) konusu olmadıkları için onları kanıtlamak zordur. Dolayısıyla bu, söz konusu aksiyomların doğruluk ya da yanlışlığının ispatlanamayacağı anlamına gelmektedir. Buna rağmen Gazzâlî aksiyomların soyut hakikatinden emin olmak için onların zihinsel sınırlarının ötesine geçmeyi denemektedir. "Bu anlatılanlardan maksat bir kimsenin aranması lazım olmayan bir şeyi bile araması halinde, ona ulaşana kadar tam anlamıyla talepte bulunma teşebbüsünü göstermektir. Bu şekilde o, aranması gereken şeyi aramada kusur etmekle suçlanamaz."²⁹ Bu, şüphe edilemeyen sağlam bir temel üzerine hakikat bilgisinin tesisi anlamına gelmektedir. Gazzâlî ilahi nuru, üzerine zihinsel aksiyomları inşa edebileceği mantıksal olmayan bir gerçeklik olarak görmektedir. O, böyle yaparak farklı bir aşamada olması bakımından zihni mantıktan farklı olan bir mantığa başvurmaktadır. Çünkü Gazzâlî, bunun ötesinde bir mantığa ihtiyaç duymaktadır.

Gazzâlî'nin Epistemoloji Teorisinde Şüphenin Rolü

Şüphenin amacı hakikatin kendisine ulaşmaktır. Şüphe, bütün bilgi kazanımlarını sorgulamak ve bilginin yetersizliğini ortaya çıkarmaktan ziyade, beşerî bilgiyi hata ve yanlışlarından arındırmayı amaçlayan bir araç ya da epistemolojik bir metottur. Yine şüphe, insanın güvenilir olmayan kaynaklardan edindiği epistemolojik hataları ortaya çıkaran ve kesinlik ilkeleri üzerine bilgiyi inşa etmeye çalışan bir araçtır. Bu yüzden şüphe, bilginin kendisinden ziyade metoda atfedilir.

---

²⁸ Gazzâlî, age, s.23.

²⁹ Gazzâlî, age, s.23.

Gazzâlî şüphenin rolünü şu şekilde açıklamaktadır: “Şüphe hakikate götürün şeydir ki, şüphe duymayan birisi bakmaz, bakmayan birisi görmez ve görmeyen birisi hayatı boyunca kör ve cahil kalır.”³⁰ Gazzâlî şüpheyi hakikate giden bir metot olarak tanımlamakla yetinmez. Ayrıca bu metodu kullanmamanın olumsuz sonuçlarına ilişkin bir uyarıda da bulunur: Kör ve cahil kalmak.

Şüphe ile hakikati elde etme arasındaki bağlantıya ek olarak Gazzâlî, şüpheyile başlayan ve hakikati arayıp onu bulma ile sonlanan bir metodolojiyi benimsemektedir. Eğer biz, onun bir yandan şüphe ile bakmak; diğer taraftan bakmakla görmek arasında kurduğu bağlantıyı daha derin incelersek, şüphenin bir düşünce faaliyeti olduğunu görürüz. Çünkü bakmak akla, görmek ise duylara bağlıdır. Bu, hakikate ulaşmayı amaçlayan zihinsel veya deneysel herhangi bir çalışmanın, yanlıştan doğruyu ve doğrudan yanlış ayıran şüphe metoduna bağlı olması gerektiği anlamına gelmektedir.

Şüphe, epistemolojik verileri inceleme, tetkik etme ve hataları düzeltme olarak düşünülen, eleştirel düşünceyle ulaşılan ve kesinliğin temelindeki bilgiyi belirlemeye çalışan bir metottur. Gazzâlî, bilginin kaynaklarını –taklit, duyu ve akıl- inceleme niteliğinde yeni bir çalışma yapmıştır. Bu çalışma, eleştirel bir inceleme ve sözü edilen kaynakların yeniden değerlendirilmesidir. Gazzâlî, cehaleti öğretenleri ve öncikleri taklit ederek elde edilen epistemolojik mirası, söz konusu eleştirel metodu kullanarak hatalardan arındırmaya çalışmaktadır.

Gazzâlî epistemolojik mirası inkâr etmemektedir. Yalnızca eleştirmeden ve test etmeden kabul ve taklit yoluyla elde edilen bilgiyi reddetmektedir. O, kendisiyle doğru bilginin kabul edildiği uygun düşünme araçlarını kullanarak epistemolojik mirası incelemeye ve test etmeye çalışmaktadır. Bu eleştirel metot, bir ulusun kültürel mirasının parçası olup doğru ve geçerli bilgi olarak nesilden nesile aktarılan yanlış bilgiyi ortaya çıkarabilir. Aslında yanlışın yanlış olduğu sadece eleştirel düşünce araçlarına konu edildiği zaman ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen bazen böylesi bir bilgi, ‘kutsal’ olarak görülebilir ve üzerinde düşünülmesine izin verilen bilgilerin dışında kalabilir.

Gazzâlî bilgi kaynağı olarak, taklitten daha kesin olan duyuları ve akli eleştirmeye devam etmektedir. Eğer bu bilgi kaynakları eleştiriye tâbi tutulursa duyular ve akılla edindiğimiz bilginin kesin olmadığı fark edilebilir. Bu bilgiden şüphe duymak, onu yeniden düşünmek ve uygun hakikat kuralları üzerine inşa etmekten başka bir anlama gelmez. Amaç mutlak bir şüphe olmadığı gibi duyuların ve aklın yetersizliğini ortaya çıkarmak da değildir.

---

³⁰ Gazzâlî, age, s.22.

Düşünmek bilincin varlığını devam ettirme anlamına geldiği için Gazzâlî'ye göre şüphe metodunun kullanımı da bilincin varlığının açık bir kanıtıdır. Gazzâlî'nin ulaştığı yüksek bilinç düzeyi ise düşünce üzerine yeniden düşünmektir. Bu, bilinç uyanıklığı anlamına gelmekle birlikte düşünceyi, tekrar düşünmenin bir parçası ya da bir aracı haline getirmektir. Gazzâlî daha önce öğrenilmiş epistemolojik bir materyali eleştirel olarak düşünme konusu yapar ve bunu bir düşünce metoduna dönüştürür. Söz konusu çalışma düşünmenin ve epistemolojik anlamda bilincin en üst seviyesi olarak kabul edilir ki, bu bilinç yine epistemolojik olarak içeriği koruyan ve canlı tutan derin düşünceye mukabildir.

Dünyada var olan her şeyi temsil eden ve bunların kesin olmadığını kanıtlayan duyuşsal ve entelektüel bilgi türleri hakkındaki şüphe, onların gerçekliğini inkar etme, sonra tekrar düşünme, daha sonra ise her şeyi düşünce üzerine kurma anlamına gelmektedir. Gazzâlî, şüpheden başka her şeyden şüphe etmiştir. Bu, kendisinin düşünüyör olmasından şüphe etmediği anlamına gelmektedir. Söz konusu durum ise bilinç uyanıklığını ifade etmektedir. Gazzâlî şüphe metodolojisi ile bütün tecrübelerini geçersiz kılacak bir çalışma yapar ve o, yalnızca düşünmeyi esas alır. Yine Gazzâlî, epistemolojik bir içeriği geçersiz kılarak düşünce metodunu uygulamaya devam eder. Bu, düşüncenin kendisinden başka hiçbir şeyin olmadığını göstermektedir. Düşünce kurgusal bir gerçeklik olduğu için burada 'uyum' ya da 'mutabakat'tan bahsetmek imkânsızdır. Nitekim düşünce için bir aracın bulunması onun, epistemolojik içerikle zorunlu olarak mutabakatı anlamına gelmemektedir.

Gazzâlî, kendisini bir düşünce çemberine hapseder ve düşüncelerinin dışına çıkmak için onları kullanır. Yine o, çok geçmeden bağımsız olan zorunlu/temel fikirleri ve bilinçteki zorunlu varlığı fark eder. Bu, zorunlu/temel fikirlerin bilinçte dışarıdan bir etkiyle değil kendiliğinden var olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca onlar düşünen 'ben'in bir parçası da değildir. Örneğin Gazzâlî, bilincinde Tanrı fikrini bulur fakat bu fikir, düşünmenin bir sonucu olarak meydana gelmemiştir; bilakis onun varlığı zorunludur ve içten gelen bir histen etkilenir. Gazzâlî, düzenlenmiş bir konuşma ya da kanıt ile akla gelmeyen bu fikri, kalbine atılan 'ilahi nur' kavramı çerçevesinde açıklar. Dolayısıyla bu 'temel'ler ya da düşünceler, entelektüel bir düşünme eyleminden kaynaklanmamıştır ve onların varlığı kendiliğindedir. Bu, Gazzâlî'nin ilk sezgisel kendiliğindenliğe dönme teşebbüsünü açıklamaktadır.

Gazzâlî bir şeyin varlığı konusundaki inancı yönünden var olan her şeyden şüphe eder ki bu, bir başlangıç noktasıdır. O, bu noktaya ulaşmak için var olan her şeyi geçersiz kılmaya çalışmaktadır. Çünkü bu var olan şeyler onların keşfi açısından bir engel teşkil ederler. Başlangıca dönme teşebbüsünün nedeni, onun, var olan tüm şeyler için hakikatin temelini oluşturmasıdır. Ona ulaşmak, kişisel bilince bağlı olan hakikate ulaşmaktır. Bu yüzden onunla başlamaktan

ziyade onunla bitirmek mümkündür. Gazzâlî eleştirel ve kapsamlı bir çalışma yaparak taklit, duyu ya da akılla edinilen bilgileri yeniden değerlendirir. Böyle yaparak o, insanın kendiliğindenliğini kapsayan tüm ideolojik, sosyal ve epistemolojik birikimleri ortadan kaldırır. Gazzâlî hakikatin kesinliği yalnızca bu başlangıç olduğu için ona ulaşmaya çalışır. Böylece söz konusu hakikatin üzerine diğer şeylerin hakikatini inşa eder.

Bir an için bu metot paradoksal görünebilir. Çünkü sıradan bir zihin bizim bu metodu başlangıçla sonlandırmadığımızı bilakis onunla bu metoda başladığımızı bilir. Fakat eleştirel düşünce, salt içerikten ziyade bir metot olan ‘sıradan düşünce’nin ötesine geçer. Böylece fark ederiz ki Gazzâlî başlangıca ulaşarak bitirmenin gerekliliğini ve önemini idrak etmiştir. Çünkü ona ulaşmak yalnızca eleştirel bir çalışma ve geleneksel bilgi mirasına ilişkin bir değerlendirmeden sonra mümkündür. Gazzâlî epistemolojik araçlarla, insanlık tarihi boyunca büyük birikimlerden dolayı çarpıtılan ilk kendiliğindenliğin hakikatine ulaşmak için beşerî bilginin aşamalarını ortaya koymuştur.

SONUÇ

Yukarıda bahsedilenlerden hareketle Gazzâlî’nin şüphesinin, kişinin kendisiyle hakikate ulaşabileceği bir düşünce metodu olduğunu söyleyebiliriz. Bu, onun çalışmasındaki çeşitli bilgi mertebelerinin gelişimini karakterize eden şeydir. O, taklit, duyu ve akıl yoluyla edinilen bilgiler hakkındaki görüşünde bu metoda başvurur. Ayrıca bunun üzerinden Gazzâlî, çeşitli bilgi türlerini yeniden inşa etmek için belirli bir temel oluşturan kesinliğin hakikatine (sezgi ve kendiliğindenlik) ulaşır. Fark ediyoruz ki onun şüphe hakkındaki düşünceleri, epistemolojik olarak konuyu eleştiri mahiyetinde ve konunun hakikatine ulaşmayı amaçlayan bir metot tanımlaması niteliğindedir.

Gazzâlî, araştırmasının başında ulaşmaya çalıştığı hedefin kesin bilgi olduğunu açıklamaktadır. O, şüphe metodunu bu hedefi elde etme aracı olarak kullanmıştır. Şüphe, kültürel ve epistemolojik mirastan edinilen bilginin hakikatini ortaya çıkaran bir araçtır. Gazzâlî şüphe ederek duyuların ve aklın kesinliğinin olmadığını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca o, üzerine diğer hakikatleri inşa ettiği kesinliğin temelini de ulaşmıştır. Bu, taklit yoluyla edinilen çeşitli bilgilerin sağlam bir temeli gerektirdiği anlamına gelmektedir. Çünkü onlar kendi içlerinde hakikatlerini teyit eden kanıtlar barındırmazlar.

Gazzâlî, araştırmasına sondan başlamıştır. Başlangıç onun araştırmasının bir ilkesi değildir. O, başlangıca ulaşmak için her şeyi geçersiz kılmıştır. Ayrıca Gazzâlî iddia ettiği her yıkımdan sonra başarılı olduğunu bildirmektedir. Buna örnek olarak o, daha büyük bir yıkıma ulaşmak için bunu ‘imitasyon bir camın parçalanması’ ile açıklar ki o aklın yıkımıdır ve bu ancak büyük bir çabayla meydana gelir. Sözü edilen yıkımdaki başarısından sonra ona hakikat ilham

edilmiştir ve bu, onun, üzerine epistemolojik hakikatin yapısını yeniden inşa ettiği araştırmasının amacıdır. Bu derin eleştirel düşünce uzun zamandır kabul edilen tüm bilgi türlerinin incelenmesine ve güvenilir olarak kanıksanan genel görüşlerdeki hakikatin sarsılmasına neden olur. Dolayısıyla söz konusu eleştirel düşünce doğruyu yanlıştan ayırma anlamına gelen mantıksal ölçüye göre bilgilerin yeniden incelenmesine yol açar.